

УДК 284 (477. 43) “17/19”

О. А. Буравський,*кандидат історичних наук, доцент, докторант Житомирського державного університету імені Івана Франка*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

У статті на основі архівних документів проаналізовано особливості соціально-економічного розвитку Римо-Католицької Церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Правобережна Україна, римо-католицьке духовенство, соціально-економічне становище.

Социально-экономическое положение Римско-католической церкви на Правобережной Украине (конец XVIII – начало XIX вв.).

В статье на основе архивных документов проанализированы особенности социально-экономического развития Римско-Католической Церкви на Правобережной Украине в конце XVIII – начале XIX вв.

Ключевые слова: Римско-Католическая Церковь, Правобережная Украина, римско-католическое духовенство, социально-экономическое положение.

The social-economic position of the Roman Catholic Church Ukraine on the Right-Bank Ukraine at the turn of the XVIIIth and the XIXth centuries

In the article on the basis of archive documents highlights the social-economic development of the Roman Catholic Church on the Right-Bank Ukraine at the turn of the XVIIIth and the XIXth centuries.

Keywords: Catholicism, the Right-Bank Ukraine, the Roman Catholic clergy, the social-economic position.

Важливим питанням сучасної історії України є роль і місце різних конфесій у соціально-економічному житті регіонів. У цьому контексті науковий інтерес має проблема особливостей господарювання римо-католицького духовенства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви на Правобережній Україні в зазначений період привертає велику увагу

істориків. В українській історіографії ця проблема знайшла наукове висвітлення в дослідженнях О. П. Крижанівського [1], А. Л. Зінченка [2], Е. О. Зваричука [3], В. О. Левицького [4] та ін.

У статті зроблено спробу простежити особливості соціально-економічного становища Римо-католицької церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. з використанням документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 221, ф. 442, ф. 491), Державного архіву Житомирської області (ф. 178), Державного архіву Хмельницької області (ф. 315, ф. 685).

На Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. монастирі переважно будувалися на кошти польських магнатів. Наприклад, в Ущицькому повіті на Поділлі графом Потоцьким був заснований Дунаєвецький капуцинський монастир, у Проскурівському повіті графом Орловським – Ярмолинецький бернардинський, у Кам'янецькому повіті графом Миколою Стадницьким – Купинський кармелітський, графами Грохольськими – Вінницький домініканський монастир [5, арк. 285–286].

Римо-католицька церква в регіоні була потужним землевласником. У цей період на Правобережжі найпоширенішою формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток, який становив поєднання села й власного господарства (двору, фільварку) з полями та угіддями.

Особливістю соціально-економічного розвитку Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. було те, що в маєтках духовенства дедалі більше використовувалася наймана праця сезонних сільськогосподарських робітників. У 1795 р. у чотирьох фільварках Фастівського маєтку сезонним робітникам було видано 65 тис. снопів жита, пшениці, гороху, вівса, ячменю, гречки, проса, конопель, льону та 22 сажні сіна. Безперечно, таку кількість сільськогосподарської продукції могли заробити за короткий період жнив і косовиці щонайменше кілька сотень найманих жінок і косарів [6, с. 32–69].

У Кременецькому римо-католицькому монастирі в травні 1799 р. працювало 13 сільськогосподарських робітників з оплатою 1601 злота за місяць. Вони обробляли монастирські поля: висівали жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, гречку тощо [7, арк. 1–3].

Кам'янець-Подільський домініканський жіночий монастир засівав 72,5 корці жита, пшениці – 71, ячменю – 74,5, конопель – 6, вівса – 106,5, гороху – 1, проса – 0,6, гречки – 74, льону – 2,66, інших культур – 0,3 корці (міра зернового жита, яка дорівнювала 8 пудам). Усього оброблялося 40 десятин землі. Засів такої площі приносив кляштору

чималі доходи. Так, за цінами початку ХІХ ст. монастир отримував від 7 до 11 крб. за корець зібраного жита [3, с. 51–52].

Урожай, вирощений на полях, після жнив звозили до фільварку, де селяни восени й узимку відбували панщину: молотили збіжжя, сушили, віяли тощо. У фільварку були будівлі для худоби, господарські та житлові приміщення для адміністрації – керуючого, гуменного, присяжних. Прикладом може служити опис будівель у селі Хром’якове, яке належало Олицькій римо-католицькій колегії на Волині. Фільварок був збудований із звичайного дерева. Навпроти – покрита соломою пекарня для челяді, також три хліви з дерева, обмазаного глиною, і невелика дерев’яна корчма під соломою, при якій була дерев’яна шопа. Біля корчми знаходилися винниця, солодовня й воловня, усе це з дерева, укрите соломою. На річці – млин із двома жорнами й сукновальнею, якого здавали в оренду. Така картина була типовою для Волині, в інших районах Правобережної України іноді замість солom’яної покрівлі застосовувалася гонтова або рідше черепична [2, с. 54–55].

У володіннях РКЦ також перебувала велика кількість озер і ставків, адже риба була одним із найважливіших компонентів трапези, яку споживали щоденно та в дні посту. Лише в Купечівському деканаті Володимирської єпископії в 1793 р. налічувалося одинадцять озер [8, с. 374].

Часто римо-католицьке духовенство здавало ставки в оренду. Зокрема у Фастівському ключі, який наприкінці ХVІІІ ст. належав єпископу Цецішевському, а на початку ХІХ ст. – його наступникові Пивницькому, ставки на 10 років здавалися в оренду для розведення й вилову риби. Плата становила 120 крб. сріблом за рік. Орендар був зобов’язаний щотижня постачати на домашні потреби єпископату 9 фунтів хорошої риби. У контракті зазначалося, що в ставках і річках Фастівського маєтку ловити рибу селянам забороняється, за таємний вилов штраф становив 1 крб. сріблом. Для нагляду за ставками наймалися із церковних селян два об’їждчики, які отримували від економа маєтку платню, а також звільнялися від панщини [9, арк. 175].

Прибутковим для церковного господарства було бджільництво. Часто монастирі забирали в селян вулики і звозили їх у монастирські пасіки, для яких відводилися спеціальні місця. У селах Ксьондзовці та Голинчинцях, що належали Мурафському домініканському монастирю, у фруктових садах було розміщено чотири пасіки, у яких налічувалося 301 вулик [10, арк. 215 зв.]. Варто зазначити, що церковні селяни, які займалися бджільництвом, сплачували медову повинність. Так, для селян Фельштинського костюлу в Проскурівському повіті за 4 вулики була визначена медова данина в розмірі 4 крб. за рік [10, арк. 478].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. у церковному господарстві подальший розвиток набуває садівництво. Наприклад, фруктовий сад Ярмолинецького бернардинського монастиря (містечко Ярмолинці) у Проскурівського повіті на Поділлі займав земельну ділянку площею 1 дес. 1659 сажнів, на якій плодоносило багато дерев різного сорту: 302 яблуні, 118 груш, 140 вишень-шпанок, 609 слив-угорок, 14 черешень, 16 волоських горіхів, 90 кущів агрусу, 103 кущі смородини. Сад капучинського римо-католицького монастиря в м. Збрижі Кам'янецького повіту займав площу 2 десятини. У ньому було 73 яблуні, 21 груша, 12 горіхів, 60 слив, 35 вишень, 4 кущі винограду [11, арк. 200 зв. –202].

У маєтку Мурафського домініканського монастиря в с. Ксьондзовці нараховувалося 20 виноградних кущів, а також 70 кущів хмелю [9, арк. 207].

У господарствах римо-католицьких священиків велике значення мали промисли, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі майже обов'язковим атрибутом стають млини. Критерієм ефективності млинів слугувала передовсім кількість млинарних кругів, відповідно до якої сплачувався податок. У цей час у документах згадуються млини переважно з одним, двома, трьома й чотирма вальними кругами. Так, інвентар маєтків Володимирської єпископії вказував, що млин у селі П'ятиднях мав три круги, у Хрипаличах – два, млини в Білих Берегах нараховували чотири вальних круги та один ступний [12, с. 490].

Римо-католицьке духовенство часто здавало свої млини в оренду, укладаючи спеціальні угоди про умови їх експлуатації. Єпископ Михайло Пивницький підписав контракт про здачу в оренду млинів у селах Волиці й Дмитрівці. Крім того, у документі зазначалося, що один млин повинен працювати для мешканців Волицького фільварку, а інший – для орендарів [9, арк. 179–179 зв.].

У 1823 р. мешканець Києва – купець Я. Протазонов узяв в оренду два млини в с. Пришивальному. Контракт був укладений з єпископом Цецишевським на десять років. Орендар за умовами контракту повинен був утримувати млини в належній справності й виплачувати щорічно єпископу 600 крб. сріблом. Я. Протазонов зобов'язувався також молоти щороку на потреби фільварку 200 корців хліба та за невелику плату хліб для мешканців с. Пришивального [9, арк. 181–182].

Великі прибутки приносило в цей час гуральництво. Воно базувалося на місцевій дешевій сировині. Попит на напої залишався стабільним, ціни на них не падали, до того ж відходи гуральництва (брага) використовувалися для відгодівлі худоби. Дохід римо-католицьке духовенство отримувало також з пропінаційної монополії, яку ще в

1766–1768 рр. запровадив польський сейм. Священнослужителі забороняли селянам своїх маєтків купувати напої в інших шинках. У контрактних договорах про орендування монахами корчем указувалося, що монастирські селяни під страхом покарань змушені будуть купувати напої лише в цій корчмі [13, с. 91].

Про розвиток гуральництва свідчить і той факт, що в маєтку Київського римо-католицького єпископа шинкарі містечка Фастова тільки за шість місяців 1794 р. викурили понад 624 відра горілки, зварили 445 бочок пива та 455 відер медового напою [1, с. 50].

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні в церковних володіннях набуває поширення досить розвинене на той час залізоробне виробництво. Залізробні підприємства, зокрема рудні, відзначалися високою рентабельністю. У документах згадується рудня в селі Замисловичах на Київщині, яка була подарована магнатами Сапегами Вінницькому єзуїтському монастиреві [14, с. 386].

Руду плавили в невеликих відкритих печах, куди повітря нагніталося за допомогою міхів – ручних або механічних (приводилися в дію водяним двигуном). Найчастіше рудню будували під одним дахом із кузнею. Із заліза виробляли сошники, лемехи, наральники, чересла, зубці для борін, цвяхи, заступи тощо.

У фільваркових господарствах зростала необхідність у залізному інвентарі, тому духовенство, спираючись на поширене в Речі Посполитій право власності вотчинника на земні надра, зазвичай брало від рудників орендну плату не лише грошима, а й залізними виробами.

Розвивалося в церковних господарствах і виробництво поташу, який використовувався для виготовлення селітри й пороху. Поташні були дрібними промисловими підприємствами, що повністю базувалися на ручній техніці.

Цегельні заводи, що існували у володіннях Римо-католицької церкви, у цей час не набули широкого поширення, оскільки як будівельний матеріал використовувалося дерево [15, с. 100–144].

РКЦ також була втягнута в торговельні операції в регіоні. Основним експортним товаром церковних господарств наприкінці XVIII ст. було збіжжя. Участь церковних маєтків у торгово-ринкових зв'язках вимагала збільшення виробництва товарного зерна й деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував попит. Тому римо-католицькі священники Правобережної України організовували фільварки, призначені для реалізації саме цієї потреби.

Так, до міста Влоцлавека, одного з найважливіших портів вісянської торгівлі, у 1773 р. було доставлено близько 80 тон озимої пше-

ниці, відправленої римо-католицьким єпископом Вікторином Вербицьким. Обсяг вивезеної через м. Влоцлавек з маєтностей Луцького біскупства озимини становив близько 112 тон. Єпископ відправляв також до Гданська продукцію зі своїх волинських фільварків Торчина, Садового й Хотачева. Експортував близько 16 тон озимої пшениці також Луцький декан Станіслав Дмовський [16, с. 255–289].

На внутрішньому ринку знаходила збут продукція з церковних озер. Купці закупували в монастирів засолену рибу, потім її перепродували [4, с. 70].

На початку XIX ст. Мурафський домініканський монастир на Поділлі від продажу горілки, хліба, солі, сіна, меду й вапна отримував щороку близько 1666 крб. (48,9 % річного прибутку) [3, с. 61].

Значні прибутки римо-католицьким священикам приносило функціонування корчем. Наприклад, володимирські домінікани отримали дозвіл від місцевого старости на утримання корчми на “ґрунті монастирському” та на вільний продаж горілки, меду, пива, вина. Як зазначалося в документі, це право домініканці отримали “зادля порятунку вбогого їхнього життя” [4, с. 71–72].

Часто римо-католицьке духовенство здавало корчми в оренду. Так, міщани-євреї орендували в єпископа Михайла Пивницького дві корчми з шинками в селах Волиці й Дмитрівці. У контракті вказувалося, що вино для продажу в корчмах і шинках орендарі повинні купувати в головній Фастівській економії. Вироблялося воно на винокурному заводі, що належав економії [9, арк. 179–179 зв.].

За оренду корчем у містечку Фастові, селах Веприк, Чорногородці, Яблунівці та Снігурівці купці-євреї Годики зобов’язувалися сплачувати Фастівській економії єпископа Михайла Пивницького протягом трьох років 9 тис. 750 крб., а також щорічно постачати 9 пудів цукру [9, арк. 183–184 зв.].

У 1798 р. Рашнівський косяол у слободі Каштанівка Балтського повіту здавав в оренду корчму та 2 вітряки, з яких одержував щорічно 165 крб. [3, с. 52].

Нагромадження церквою значних грошових сум уможливлювало впровадження такого виду економічної діяльності, як лихварство. Сприяло розвитку лихварства й те, що правобережне римо-католицьке духовенство, на відміну від шляхти, мало вільні кошти. Воно позичало грошові суми поміщикам, господарства яких в умовах збереження напівнатуральної економіки не могли обійтися без кредитів. Серед грошових операцій у цей період набув поширення так званий “відеркаф”, коли значна грошова сума позичалася на невизначений

час із умовою щорічної виплати встановленого відсотку від неї (“прокорму” або “чиншу”), надходження якого забезпечувалося прибутками з маєтку. У разі порушення боржником угоди маєток також ставав власністю “наймодавця”. Так, Луцький домініканський монастир отримав 200 злотих відеркафа від княгині Ярославської, а від воєводи брацлавського – 140 злотих [17, арк. 9–11].

Найбільші прибутки наприкінці XVIII ст. РКЦ одержувала від тих маєтків, де існували фільваркові господарства, які були основною формою організації виробництва сільськогосподарської продукції. Влаштування нового фільварку вимагало додаткових селянських робіт. Виконуючи повинності у фільварку, церковні селяни були змушені брати участь у спорудженні господарських будівель і житла, забезпечити новий фільварок угіддями. Це досягалося розчисткою пустирів, осушуванням ґрунтів. Наприклад, візита Ковельського парафіяльного костелу (Волинська губернія) містить дані про осушення боліт, унаслідок чого площа орної землі фільварку зросла на 25 корців висіву в три зміни [2, с. 48].

Традиційними джерелами прибутків РКЦ залишалася снопва десятина. Зокрема на Волині така десятина в 1799 р. надходила Яловецькому домініканському монастирю [18, арк. 1].

Варто зазначити, що десятини римо-католицьким костьолам надавалися привілеями польських королів. Так, Кам’янецькому кафедральному костюлу церковна десятина була визначена польським королем Стефаном ще 1578 р., а Станіславом Августом у 1778 р. З Баговицького маєтку костюл отримував 100 крб. сріблом за рік, а за привілеєм польського короля Сигізмунда III на потреби Мукарівського костюлу надходило 450 крб. сріблом [19, арк. 115–116, арк. 51]. Дунаєвецький римо-католицький костюл за заповітом снятинського старости Петра Потоцького отримував за рік 135 крб. [19, арк. 119].

Узагальнюючи викладене, потрібно зазначити, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Правобережній Україні будівництво монастирів, костюлів супроводжувалося зростанням церковного землеволодіння, яке формувалося за рахунок дарувань польських королів, магнатів і шляхти. Формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток, зокрема фільварок, від якого РКЦ отримувала значні доходи. У маєтках використовувалася праця сезонних сільськогосподарських робітників.

Великого значення в господарствах римо-католицьких священників набувають промисли (млинарство, гуральництво), що були пов’язані з переробкою сільськогосподарської продукції.

У цей період у регіоні склалися сприятливі умови для переходу господарств РКЦ на товарне виробництво, у яких йшла жвава торгівля промисловою деревиною, смолою, дьогтем, поташем, селітрою. На внутрішньому ринку знаходила збут також продукція з церковних озер. Стабільними були надходження до монастирських скарбниць від торгівлі худобою, птицею, овочами, фруктами, спиртними напоями. Значні прибутки римо-католицьке духовенство отримувало від здачі в оренду ставків, млинів, корчем тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Крижанівський, О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.
2. Зінченко, А. Л. Церковне землеволоніння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К. : ОП “Білоцерківська друкарня”, 1994. – 180 с.
3. Зваричук, Е. О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. : економічний, суспільний та культурний аспекти: дис. . . . канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Зваричук Едуард Олександрович. – Кам’янець-Подільський, 2005. – 229 с.
4. Левицький, В. О. Церковне землеволоніння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : дис. . . . канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Левицький Віталій Орестович. – Тернопіль, 2006. – 228 с.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 64, ч. 2, спр. 166 арк.
6. Dunin-Karwicki J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne / J. Dunin-Karwicki. – Warszawa, 1901. – 220 s.
7. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 178, оп. 6, спр. 27.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 8 ч., 35 т. – Ч. 1. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – К., 1859. – 654 с.
9. ЦДІАК України, ф. 491, оп. 45, спр. 30.
10. Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф. 685, оп. 2, спр. 11.
11. Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 1, спр. 3976.
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 8 ч., 35 т. – Ч. 1. – Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России. – К., 1883. – 938 с.

13. Фотинский О. А. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII – XVIII вв. / О. А. Фотинский // Труды О-ва исследователей Волыни: В 14 т. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1–112.

14. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 8 ч., 35 т. – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – 646 с.

15. Петров, Н. И. Краткие известия о положении базилианского ордена и разных перемен в его управлении с 1772 по 1811 гг. / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1868. – № 10. – С. 100–144.

16. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 4. – Вильно, 1869. – 678 с.

17. ЦДАК України, ф. 221, оп. 1, спр. 656.

18. Держархів Житомирської обл., ф. 178, оп. 6, спр. 29.

19. Держархів Хмельницької обл., ф. 685, оп. 2, спр. 1044.